

1. Bevezetés

1.1. A kutatás háttere

Folyamatosan növekszik az az irodalom, amely a volt szocialista országok mezőgazdaságának átalakulásával foglalkozik. A kutatások középpontjában eddig elsősorban a földtulajdon, a privatizáció és a mezőgazdasági szerkezet átalakulása (*Brooks–Nash* [2002]), az egyes üzemformák termelési hatékonysága (*Gorton–Davidova* [2004]), a reform és a hatékonyság közötti kapcsolat (*Rozelle–Swinmen* [2004]), illetve az Európai Unióhoz való csatlakozás problémái álltak. A magyar szakirodalomban *Burgerné* [2001] tekintette át a kelet-közép-európai országok rendszerváltozás utáni mezőgazdaságának fejlődését. Csáki Csaba különböző szerzőtársaival az elmúlt másfél évtizedben tanulmányok hosszú sorában vizsgálta a volt szocialista országok mezőgazdaságának helyzetét és azok kilátásait (lásd például *Csáki* [2000] és *Lerman és szerzőtársai* [2004]). *Kiss Judit* részletesen elemezte a magyar mezőgazdaság világgazdasági mozgásterét (*Kiss* [2002]). *Halmai* [2004] és *Popp* [2005] az Európai Unió közös agrárpolitikájának a fejlődését vették szemügyre különböző nézőpontból.

Mind a nemzetközi, mind a hazai szakirodalomban azonban eddig sokkal kevesebb figyelmet kapott az a kérdés, hogy a mezőgazdaság ilyen nagy mértékű és történelmi léptékben rendkívül gyors átalakulása hogyan befolyásolta az átalakuló országok mezőgazdasági kereskedelmét. A külkereskedelmet közvetlenül érintő hatások közül elegendő utalni a KGST megszűnésére, az Európai Unióhoz való csatlakozásra, ezen belül a társulási megállapodás megkötésére, valamint a WTO-megállapodásra. A kilencvenes évek végétől megújult érdeklődés tapasztalható a Kelet- és Nyugat-Európa közötti mezőgazdasági kereskedelem elemzésében (például *Eiteljörge–Hartmann* [1999], *Frohberg–Hartmann* [1997], *Bojnc* [2001], *Fertő–Hubbard* [2003a], *Fertő* [2004]). Az eddigi tanulmányok, beleértve saját kutatásainkat, a kelet-közép-európai országoknak elsősorban az EU-val folytatott agrárkereskedelmére koncentráltak. Nem állunk messze azonban az igazságtól azzal az állítással, hogy a kelet-közép-európai országok mezőgazdasági kereskedelmének vizsgálata az agrár-közgazdasági szakma egyik kevésbé feltárt – „alulkutatott” – témája maradt. Következésképpen e könyv megpróbál hozzájárulni ehhez a kutatási területhez.

Az EU-val folytatott magyar mezőgazdasági kereskedelmet elemző könyvünkben abból indultunk ki, hogy az EU társulási szerződése által előírt részleges kereskedemliberalizálásnak hatnia kellett a magyarországi agrárkereskedelemre (*Fertő* [2004]). A könyvben ennek megfelelően több oldalról igyekeztünk megvizsgálni Magyarországot és az EU közötti mezőgazdasági kereskedelmet. A kutatás során a következő kérdésekre kerestük a választ.

— Milyen volt az EU-val folytatott magyar agrárkereskedelem szerkezete az 1992–1998 közötti időszakban? Melyek voltak a fontosabb jellemzői?

- Milyen tényezők magyarázzák a magyar agrárkereskedelem teljesítményét az EU piacain? Milyen termékek versenyképesek, és melyek lettek versenyképtelenek az EU tagállamaiban?
- Mely termékek esetében van Magyarországnak komparatív előnye az EU-val szemben? Van-e valamilyen dinamikája a komparatív előnyök szerkezetének a magyar mezőgazdaságban?
- Vajon az ágazatok közötti kereskedelem jellemezte inkább az EU és Magyarország közötti kapcsolatokat, vagy az ágazaton belüli? Ez a felosztás milyen gazdasági következményekkel jár a társulási szerződésből származó részleges kereskedelem-liberalizálás alkalmazkodási költségeire?
- Milyen tényezők határozzák meg az ágazaton belüli kereskedelmet a mezőgazdasági termékek esetében Magyarország és az EU között?

A kutatás során számos olyan kérdés merült fel, amely meghatározta a további vizsgálatok irányát. Egyrészt, eredményeink rámutattak arra, hogy a megnyilvánuló komparatív előnyök indexeinek alkalmazása során nagyobb figyelmet kell szentelni a kormányzati beavatkozások lehetséges kereskedelem-torzító hatásaira. Másrészt, az ágazaton belüli kereskedelem vizsgálatakor sokkal körültekintőbb vizsgálatok és gazdagabb adatbázisok szükségesek az elméletből származtatható hipotézisek ellenőrzésére. Harmadszor, szükséges a marginális, ágazaton belüli kereskedelemmel kapcsolatos kutatások kiterjesztése. Ezen belül is a „sima alkalmazkodás hipotézisének” közvetlen ellenőrzése.

E problémákon túl három természetes iránya bontakozott ki a kutatásnak. Egyrészt, az EU-val folytatott magyar agrárkereskedelem elemzésének kiterjesztése a világpiacra. Másrészt, a vizsgálat időtartamának kibővítése, amennyire a rendelkezésre álló adatok megengedik. Végezetül, a magyar agrárkereskedelem teljesítményét tágabb összefüggésbe helyezve, a kutatás kiszélesítése a kelet-közép-európai országokra. A könyvben mindhárom témakörben igyekeztünk előrelépni.

1.2. Elméleti háttér

Az elméleti kiindulópontot kézenfekvő módon a nemzetközi kereskedelem elmélete adta. A mezőgazdasági és az élelmiszertermékek nemzetközi kereskedelmét azonban számos elméleti megközelítés magyarázza. Sok éven át a komparatív előnyök tradicionális megközelítésén alapultak a nemzetközi mezőgazdasági kereskedelem elemzései. Az agrárkereskedelem természete azonban jelentősen megváltozott, ahogy erre a legújabb kutatások rámutattak (*Berkum–Meijl [2000]*):

- a mezőgazdasági kereskedelem nagy része a fejlett országok között zajlik;
- a feldolgozott élelmiszer termékek szerepe jelentősen megnőtt az agrárkereskedelemben a mezőgazdasági nyersanyagok és tömegtermékek rovására;
- a feldolgozott termékek kereskedelme néhány ország egymás közötti kereskedelmére koncentrálódik;
- a piaci koncentráció növekszik az élelmiszer-feldolgozásban és az élelmiszer-nagykereskedelemben; végezetül:
- a mezőgazdasági kereskedelem egyre inkább ágazaton belülivé válik.

Ezek a megfigyelések azt sugallják, hogy az új kereskedelemelmélet szerepe megnő a mezőgazdasági kereskedelem magyarázatában. Ezért a könyvben kiemelt figyelmet fordítunk az agrárkereskedelem ágazatok közötti és ágazaton belüli jellegének vizsgálatára. Mivel rendkívül gazdag a tankönyvek választéka a nemzetközi kereskedelem területén, és a legújabb elméleti fejleményekről is kétkötetes kézikönyv áll rendelkezésre (*Choi–Harrigan* [2003], [2004]), ezért ezen a helyen az elméletnek csak a kutatás szempontjából legfontosabb következtetéseire térünk ki röviden.

Figyelemre méltó, hogy a nemzetközi agrárkereskedelem elemzése gyakran mint egy szektorspecifikus agrár- vagy kereskedelempolitikával kapcsolatos sajátos megfontolás egyik oldalaként jelenik meg. Továbbá csak néhány tanulmány született eddig, hogy közvetlenül alkalmazza a Heckscher–Ohlin–Samuelson-modellt a mezőgazdasági kereskedelemre (például *Arnade* [1994], *Lange* [1989], *Tobey–Chomo* [1994]). A mezőgazdasági kereskedelmet többnyire úgy vizsgálják, mint a külkereskedelem liberalizálásának vagy egy vámunió kibővítésének problémáját, ahol az agrárkereskedelem vizsgálata azért fontos a döntéshozóknak, hogy előrelássák a politikai változások lehetséges következményeit. Ez a könyv ez utóbbi kutatási hagyományhoz tartozik.

A hagyományos kereskedelemelmélet azt hangsúlyozza, hogy a nemzetközi kereskedelmet az országok közötti természeti erőforrásokban, technológiai szintben és tényezőellátottságban meglévő különbségek határozzák meg. Az elmélet fontosabb következtetései a következők:

- a kereskedelem szerkezetét alapvetően a komparatív előnyök határozzák meg;
- a nemzetközi kereskedelem döntően ágazatok közötti természetű;
- a tényezőellátottságban meglévő nagyobb különbségek a partnerek között nagyobb mértékű és több haszonnal járó kereskedelemhez vezetnek;
- a nemzetközi kereskedelem az ágazatok közötti erőforrások reallokációjával jár, ami növeli a hatékonyságot, s a relatív árak új rendszerét hozza létre. Az ebből keletkezett haszon kapcsolódik a jövedelem újraelosztásához, amely az importtal versenyző ágazatokban a lekötött tőke jövedelmének a romlásához vezet.

A komparatív előnyök azonban dinamikusak, ahogy a gazdasági növekedésről és a kereskedelemről szóló elméleti irodalom hangsúlyozza, illetve endogén módon határozódnak meg az idő múlásával. Az irodalom egyik ága igazolta, hogy egy ország növekedési rátáját folyamatosan csökkentheti a kereskedelem „rossz specializációja” (*Lucas* [1988], *Young* [1991], *Helpman–Grossman* [1991]). Az elméletek másik iránya a tényezőfelhalmozás szerepét hangsúlyozza a nemzetközi kereskedelem szerkezetének meghatározásában (*Findlay* [1970], [1995] *Deardorff* [1974]).

A hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején számos empirikus tanulmány szerzője igazolta, hogy ugyanabban az iparágban egyidejűleg létezik export és import, és az ilyen típusú kereskedelem egyre nagyobb szerepet játszik a világkereskedelemben (*Grubel–Lloyd* [1975]). Mezőgazdasági példánál maradva, jól megfigyelhető, hogy a Hollandiában ugyanúgy találhatóunk francia sajtot vagy sört, mint Franciaországban holland sajtot és sört. Az ágazaton belüli kereskedelem létének fontosságát hangsúlyozó tanulmányok nyilvánvaló kihívást jelentettek a klasszikus kereskedelemelmélet predikcióival szemben, hiszen ha egy országnak komparatív előnyei vannak sajtból vagy sörből, akkor miért importálná ezeket a termékeket. Ezek a megfigyelések ösztönözték

az új kereskedelemelmélet fejlődését. Az új kereskedelemelmélet számos magyarázattal szolgál az ágazaton belüli kereskedelem létezésére.

Az ágazaton belüli kereskedelem elméleteit annak alapján különböztethetjük meg, hogy milyen feltevéssel élnek a termékdifferenciálódást illetően: homogén, horizontális vagy vertikális. Az empirikus irodalom elsősorban az utóbbi kettő feltételezés valamelyikén alapuló modellekre építi elemzéseit. A horizontális termékdifferenciálódás esetében a tényezőellátottság és a skáláhozadék szerepét hangsúlyozzák azok a modellek, amelyek a monopolisztikus verseny elméleti keretéből származnak. Ezt az elméleti keretet foglalta össze *Helpman–Krugman* [1985], amelyet gyakran Chamberlin–Heckscher–Ohlin-modellnek hívnak. Ebben a modellben az ágazatok közötti specializáció a homogén termékek, míg az ágazaton belüli specializáció a horizontálisan differenciált jószágok esetében fordul elő. A modell fő következtetései a következők:

- negatív kapcsolat van a tényezőellátottság – és az ágazaton belüli kereskedelem aránya között;
- az ágazaton belüli kereskedelem előnyös a fogyasztók számára, mert szélesebb termékválasztékhoz jutnak, és hasznos a termelőknek, ha közbelső termékeket állítanak elő;
- a gazdasági alkalmazkodás alapvetően az ágazatokon belül megy végbe, nem pedig ágazatok között. Ezért a kereskedelemhez nem kapcsolódik jövedelem-újraelosztás, ha létezik skáláhozadék.

Az újabb empirikus tanulmányok azonban azt mutatják, hogy a vertikális ágazaton belüli kereskedelem lényegesen fontosabb, mint a horizontális ágazaton belüli kereskedelem. Ezek az eredmények rávilágítanak a vertikális ágazaton belüli kereskedelem elméleti modelljeinek fontosságára, amelyet *Falvey* [1981], *Falvey–Kierzkowski* [1987] valamint *Flam–Helpman* [1987] dolgoztak ki. Ezeknek a modelleknek azonban a horizontális termékdifferenciálódáson alapuló elméletektől eltérő implikációi vannak:

- pozitív kapcsolat van a relatív tényezőellátottságban megmutatkozó különbségeket és az ágazaton belüli kereskedelem között;
- az alkalmazkodási költségek lényegesen nagyobbak lehetnek, ha az ágazaton belüli kereskedelem vertikálisan differenciált termékeken nyugszik.

Noha az elmélet szintjén a modellek már a hetvenes évek végén világos különbséget tettek a horizontális és a vertikális ágazaton belüli kereskedelem között, mégis több mint tíz évet kellett várni arra, hogy ez a felismerés megjelenjen az empirikus vizsgálatokban. Ennek az volt a fő oka, hogy a tényezőellátottság mérésére használt egy főre jutó GDP változóra vonatkozó vizsgálatok meglehetősen ellentmondásos eredményekre vezettek. Ezért világossá vált, hogy a horizontális és a vertikális ágazaton belüli kereskedelmet meg kell különböztetni az empirikus vizsgálatokban is, hogy az elmélet előrejelzéseit jobban összhangba lehessen hozni a tapasztalati tényekkel.

1.3. Kutatási kérdések

A kelet-közép-európai országok mezőgazdasága alapvetően átalakult az elmúlt másfél évtizedben. A különböző gazdaságpolitikai és agrárpolitikai reformok következtében jelentősen megváltozott a mezőgazdaság termelési rendszere, kapcsolatai a tényező-

piacokhoz, illetve a gazdaság más ágazataihoz és a nemzetközi piachoz. Joggal feltételezhetjük, hogy a gazdaság és a mezőgazdaság ilyen nagy mértékű átalakulása befolyásolhatta a külkereskedelem és benne a mezőgazdasági kereskedelem szerkezetét is. Emellett a szakértők egy része úgy látta, hogy az átmenet kezdeti sokkja után erőteljes fellendülés várható a kelet-közép-európai országok agrárkereskedelmében (például *Anderson [1992]* és *Tangermann [1994]*). A kutatás középpontjában tehát az a kérdés áll, hogy a mezőgazdasági kereskedelem részleges liberalizálása hogyan befolyásolta a kelet-közép-európai országok és benne elsősorban Magyarország agrárkereskedelmét az 1992–2002 közötti időszakban? Vajon mennyiben teljesültek a szakértők által az agrárkereskedelem növekedésére vonatkozó várakozások?

A rendelkezésemre álló adatok meghatározták, hogy a különböző kutatási kérdéseket milyen megközelítésben és milyen országok esetében tudtam elvégezni. A hagyományos empirikus kereskedelemelemzési módszertant ezért nyolc kelet-közép-európai ország vizsgálatára alkalmaztuk, míg az ágazaton belüli kereskedelem elemzését Magyarországra korlátoztuk. A könyv a következő konkrét kutatási kérdésekre keresi a választ.

- Milyen volt a kelet-közép-európai országok világpiacon irányuló mezőgazdasági kereskedelmének szerkezete? Melyek voltak a fontosabb jellemzői?
- Milyen tényezők magyarázzák a kelet-közép-európai országok agrárkereskedelmének teljesítményét a világpiacon?
- Magyarországnak milyen termékekből volt komparatív előnye a különböző referenciapiacokon? Hogyan alakult a komparatív előnyök dinamikája a vizsgált időszakban?
- Hogyan alakult át a komparatív előnyök szerkezete a kelet-közép-európai országok agrárkereskedelmében a kérdéses periódusban?
- Milyen kapcsolat van a tényezőellátottság és a vertikális ágazaton belüli kereskedelem között Magyarország és az EU közötti agrárkereskedelemben?
- Milyen alkalmazkodási költségekkel járt a Magyarországon a külkereskedelem liberalizálása az élelmiszer-ipari termékek esetében az 1992 és 2002 közötti periódusban?

1.4. A könyv szerkezete

A könyv szerkezetét a nemzetközi kereskedelem elméletének legfontosabb irányai, illetve az empirikus elemzés során alkalmazott eszközök határozzák meg. A vizsgálat első lépcsőjében egy általános képet adunk arról, mi is történt a kelet-közép-európai országok nemzetközi mezőgazdasági kereskedelmében. Ennek megfelelően a 2. fejezetben bemutatjuk a kelet-közép-európai országok mezőgazdasági kereskedelmének legfontosabb jellemzőit az 1992–2002 közötti időszakban. Külön kitérünk arra, hogy mennyire koncentrált a mezőgazdasági kereskedelem ezekben az országokban, illetve milyen mértékben és irányban változott a koncentráció a kérdéses periódusban.

A versenyképesség a legnépszerűbb kifejezések egyike lett a hazai gazdaságpolitikai közbeszédben. A könyvben ezért nem térhetünk ki az elől, hogy megvizsgáljuk a kelet-közép-európai országok mezőgazdaságának versenyképességét a világpiacon. A versenyképesség itt csupán annyit jelent, hogy mennyire sikerült megtartani vagy növelni

ezeknek az országoknak a piaci részesedését a nemzetközi piacon, és milyen tényezők magyarázhatják ezt. A 3. fejezetben ezért a konstans piaci részesedés (*constant market share analysis, CMS*) módszerének segítségével megvizsgáljuk, hogy milyen tényezők határozzák meg a kelet-közép-európai országok mezőgazdasági kereskedelmének teljesítményét a világpiacon.

A komparatív előnyöket sokszor helytelenül a versenyképesség szinonimájaként használják. A két fogalom azonban csak különleges körülmények között fedheti egymást. A könyvben nagy teret szentelünk a komparatív előnyök elemzésének a kelet-közép-európai országok mezőgazdaságában. Első lépcsőben ezért külön fejezetben foglalkozunk a komparatív előnyök mérésének kérdésével. A 4. fejezetben ennek megfelelően, a Balassa-indexet kiindulópontként választva, a komparatív előnyök mérésének különböző módszereit vesszük szemügyre. Az elméleti problémák áttekintése után a Balassa-index alkalmazása során felmerülő gyakorlati nehézséget, illetve azok megoldási lehetőségeit mutatjuk be. Külön kitérünk a megnyilvánuló komparatív előnyök stabilitásának vizsgálatára alkalmazott módszerekre.

A módszertani fejezetet követően a Balassa-indexek alkalmazásának két lehetőségét ismertetjük. Az 5. fejezetben megvizsgáljuk, hogy a megnyilvánuló komparatív előnyök szerkezete hogyan változik a magyarországi regionális agrárpiacokon szimultán módon, az idő változásával és az egyes szektorok között. Nagy figyelmet fordítunk arra, hogy miképpen befolyásolja az eredményeket, ha a Balassa-indexeket az aggregátság eltérő szintjén számoljuk ki. Továbbá, részletesen szemügyre vesszük a hazai agrárexport komparatív előnyeinek strukturális változásait.

A 6. fejezetben a nyolc kelet-közép-európai ország agrárkereskedelmének dinamikáját vizsgáljuk meg a világpiacon. Részletesen foglalkozunk az időszakon belüli dinamika problémájával. Külön kitérünk a fontosabb termékcsoportok szerinti szerkezetváltásra. Végezetül megvizsgáljuk, hogy a csatlakozó országok mezőgazdasági kereskedelme mennyire hatékonyan igazodott a világ keresletének változásaihoz.

A komparatív előnyök részletes elemzésével lezárjuk az empirikus vizsgálatnak a hagyományos kereskedelemelméleten alapuló részét. Ezt követően az új kereskedelemelmélet alkalmazási lehetőségeit mutatjuk be a kelet-közép-európai országok agrárkereskedelmére. Ebben az esetben sem kerülhetjük meg azonban az empirikus vizsgálatok módszertani problémáinak tárgyalását. Ezért a 7. fejezetben az ágazaton belüli kereskedelem mérésével foglalkozunk. Részletesen elemezzük a leggyakrabban használt mérőszámok problémáit, és megvizsgáljuk a megoldásokra született javaslatokat, kitérve azok előnyeire és hátrányaira.

A módszertani alapokat követően a 8. fejezetben megnézzük, mennyire alkalmazható az ágazaton belüli kereskedelem elmélete a magyar agrárkereskedelem elemzésében, különös tekintettel a horizontális és vertikális ágazaton belüli kereskedelem megkülönböztetésére. Pontosabban arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen kapcsolat van a tényezőellátottság és a vertikális ágazaton belüli kereskedelem között. Az vizsgálat alapjául Magyarország ágazaton belüli kereskedelmének elemzése áll a mezőgazdasági termékek esetében 14 EU-tagállammal folytatott kereskedelemben 1992 és 1998 között.

Az ágazaton belüli kereskedelem irodalmának másik ága az úgynevezett sima alkalmazkodás hipotézisének ellenőrzésével foglalkozik. Ennek lényege, hogy a külkereskedelem liberalizálása után a munkaerő-piaci alkalmazkodás kevésbé fájdalmas azokban a szektorokban, ahol a kereskedelem ágazatok közötti. A 9. fejezetben a marginális, ágazaton belüli kereskedelem fogalmának alkalmazásával ezért azt elemezzük, hogy milyen alkalmazkodási költségekkel járt Magyarországon a külkereskedelem liberalizálása az élelmiszer-ipari termékek esetében az 1992 és 2002 közötti periódusban.

A 10. fejezetben bemutatjuk a kutatási kérdések empirikus elemzésének legfontosabb eredményeit, és megfogalmazunk néhány következtetést.